

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

SHE'RIY MATNLARDA PRAGMATIK JIHATDAN UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR

Qayumova Mohinur Murodullayevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, dotsent (PhD).

e-mail: m.qayumova26@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8527-2846>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada she'riy matnlarni pragmatik jihatdan tahlil qilishda yuzaga keladigan asosiy muammolar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot nutq aktlari nazariyasi (Austin, Searle), konversatsion implikatura (Grice), deysis, ironiya va kontekst masalalarini she'riy diskurs doirasida o'rganadi. Tahlil natijalariga ko'ra, she'riy matnning ko'p ma'noliligi, estetik funksiyasi va o'quvchi omili pragmatik tahlilni murakkablashtiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Maqolada ana shu muammolarning tabiati ochib beriladi va ularni hal etishga qaratilgan yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: pragmatika, she'riy matn, nutq akti, implikatura, deysis, ironiya, poetik diskurs, ko'p ma'nolilik, o'zbek she'riyati.

ПРОБЛЕМЫ ПРАГМАТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Каюмова Мохинур Муродуллаевна

Деновский институт предпринимательства и педагогики, доцент (PhD).

Аннотация.

В данной статье рассматриваются основные проблемы, возникающие при прагматическом анализе поэтических текстов. Исследование изучает теорию речи (Остин, Сёрл), разговорную импликацию (Грис), дейксизм, иронию и контекстуальные вопросы в рамках поэтического дискурса. Согласно анализу, полисемия, эстетическая функция и читательский фактор являются основными факторами, осложняющими прагматический анализ поэтических текстов. В статье раскрывается природа этих проблем и предлагаются подходы к их решению.

Ключевые слова: прагматика, поэтический текст, сценическая поэзия, импликация, дейксис, ирония, поэтический дискурс, двусмысленность, узбекская поэзия.

PROBLEMS OF PRAGMATIC ASPECTS IN POETIC TEXTS

Qayumova Mohinur Murodullayevna

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Associate Professor (PhD).

Abstract.

This article examines the main problems arising in the pragmatic analysis of poetic texts. The research investigates speech act theory (Austin, Searle), conversational implicature (Grice), deixis, irony, and contextual issues within the framework of poetic discourse. According to the analysis, polysemy, aesthetic function and reader factor are the main factors complicating pragmatic analysis of poetic texts. The article reveals the nature of these problems and proposes approaches to solving them.

Keywords: pragmatics, poetic text, speech act, implicature, deixis, irony, poetic discourse, ambiguity, Uzbek poetry.

Kirish. Pragmatika zamonaviy tilshunoslik tizimida eng jadal sur'atlar bilan taraqqiy etayotgan fundamental sohalaridan biri hisoblanib, bevosita nutqiy muloqot jarayonida lisoniy birliklarning voqealanish va amal qilish qonuniyatlarini atroflicha tadqiq etadi. Mazkur lingvistik yo'nalishning diqqat markazida so'zlovchining muayyan kommunikativ niyati (intensiyasi), tinglovchining matnni qabul qilish va anglash (interpretiv) imkoniyatlari hamda muloqot kechayotgan makon va zamon (kontekst) koordinatalari turadi [1]. Ushbu sohaning nazariy asosi J. Ostin, J. Serl va G.P. Grays kabi dunyo tilshunoslari tomonidan amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar negizida shakllangan bo'lib, bugungi kunga kelib u nafaqat sof lisoniy, balki ekstralingvistik (til tashqarisidagi) omillarni ham o'z ichiga qamrab oluvchi keng ko'lamli ilmiy platformaga aylandi.

She'riy diskurs esa o'zining yuksak estetik tabiati, ko'p qirrali semantik qatlamlari hamda ramziy-metaforik mazmuni bilan kundalik interpretatsiya qilinadigan oddiy nutqiy muloqot tizimidan tubdan farq qiladi. She'riyatda lisoniy birliklar shunchaki axborot yetkazish yoki xabar uzatish quroli bo'lib qolmasdan, balki kuchli badiiy-estetik effekt va ta'sirchanlik yaratuvchi o'ziga xos pragmatik instrumentlar vazifasini o'taydi. Bu holat, o'z navbatida, lirik matnlarni pragmatik jihatdan tahlil qilish jarayonini murakkablashtirib, unga nisbatan maxsus metodologik apparat va

yondashuvlarni qo'llashni taqozo etadi [2].

O'zbek tilshunosligida she'riy matnlarning kommunikativ-pragmatik aspekti hamon tizimli tadqiq etilmagan va o'zining to'liq ilmiy yechimini topmagan dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Aksariyat lingvistik izlanishlar she'riy asarlarni an'anaviy semantik yoki stilistik (uslubiy) jihatdan tahlil qilish bilan cheklanayotgan bo'lib, matnning chuqur kommunikativ-pragmatik muammolari va lingvopoetik imkoniyatlari ko'pincha e'tibordan chetda qolib ketmoqda [3]. Mazkur maqola ayni shu ilmiy bo'shliqni to'ldirish hamda o'zbek she'riyatining lingvopragmatik xususiyatlarini tizimli ravishda yoritib berish maqsadini ko'zlaydi. Tadqiqotning bosh vazifasi – she'riy matnlarda pragmatik komponentlarning namoyon bo'lish qonuniyatlarini aniqlash, ularni tahlil qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni klassifikatsiyalash hamda ularni bartaraf etishning nazariy-metodik yo'llarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu izlanish J. Ostin, J. Serl va G.P. Grays konsepsiyalari bilan bir qatorda, R. Yakobson, D. Sperber hamda D. Uilson kabi olimlarning kognitiv va kommunikativ nazariyalariga tayanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Garchi she'riy matnlarning pragmatik tahlili nisbatan yangi tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi-da, uning fundamental konseptual asoslari bir necha o'n yilliklar davomida izchil shakllanib keldi. Xususan, J. Ostinning nutq aktlari nazariyasi she'riyatda lisoniy harakatning uch bosqichli modelini (lokusiya, illokusiya va perlokusiya) alohida ajratib ko'rsatish hamda lirik matndagi nutqiy harakatni tizimli o'rganish imkonini berdi [4]. J. Serl esa nutq aktlarini taksonomik jihatdan tasniflash asnosida, she'riy diskursda nihoyatda keng qo'llaniladigan ekspressiv (hissiyot ifodalovchi) va direktiv (undovchi) aktlarning o'ziga xos funksional-semantik tabiatini atroflicha ochib berdi.

G.P. Grays tomonidan ilgari surilgan kooperativ muloqot prinsipi she'riy matn qatlamlaridagi yashirin ma'nolar – nutqiy implikaturalarni aniqlash va tahlil qilishning o'ziga xos kaliti hisoblanadi [4]. She'riyat institutida Graysning miqdor, sifat, munosabat va usul maksimalari ko'p hollarda ongli ravishda, ya'ni «ataylab» buzilish (*flouting*) strategiyasiga uchraydi. Masalan, matnda konseptual metaforalarning faol qo'llanilishi tashqi tomondan sifat maksimasining buzilishi bo'lib ko'rinsa-da, aslida chuqur pragmatik jihatdan o'quvchi (tinglovchi) ongida yanada kuchliroq emotsional-estetik effekt va ta'sirchanlik yaratishga xizmat qiladi.

R. Yakobsonning mashhur poetik funksiya konsepsiyasi she'riy nutqning avtoreferentlik, ya'ni lisoniy xabarning bevosita o'z-o'ziga yo'naltirilganlik tabiatini ilmiy jihatdan isbotlab berdi [5]. Mazkur holat she'riyatda pragmatik maqsad va mazmunning ko'p ma'noliligini, polisemantik tabiatini keltirib chiqaradi. D. Sperber va D. Uilsonning relevantlik nazariyasi (*relevance theory*) esa o'quvchi tomonidan badiiy matnni qabul qilishda minimal kognitiv kuch (zehn) sarflagan holda, maksimal darajadagi informativ va estetik natijaga erishishning ruhiy-lisoniy mexanizmlarini tushuntiradi [6].

O'zbek tilshunosligi kontekstida B. Yo'ldoshev va N. Mahmudov kabi taniqli olimlarning chuqur ilmiy izlanishlari milliy she'riyatimizning fundamental lingvistik tabiatini anglashda mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Shunday bo'lsa-da, bevosita she'riy matnlarning kommunikativ-pragmatik muammolariga bag'ishlangan ixtisoslashgan va tor doiradagi maxsus tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida hamon shakllanish hamda tizimlashish bosqichida qolmoqda [3, 7].

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida sifat tahlili (*qualitative analysis*) metodidan foydalanildi. Asosiy metodologik vositalar sifatida diskurs tahlili, pragmatik interpretatsiya va qiyosiy-tipologik tahlil tanlab olindi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek klassik adabiyoti (Navoiy, Bobur), zamonaviy o'zbek she'riyati (Cho'lpon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov) hamda jahon she'riyati namunalari jalb etildi.

Tahlil algoritmi nutq aktlarining strukturaviy qatlamlarini aniqlash, Grays maksimalarining transformatsiyasi va implikaturalarning dekodlanishi, deytik birliklarning referensial tahlili, ironiya, metafora va sarkazmning pragmatik funksiyalarini baholash kabi bosqichlarni qamrab oladi.

She'riy matn interpretatsiyasi ko'p jihatdan tadqiqotchining subyektiv tajribasi va madaniy kompetensiyasiga tayanadi. Shu sababli, tahlil natijalari qat'iy aksioma emas, balki ilmiy ehtimollik xarakteriga ega.

Tahlil va natijalar.

She'riy diskursda nutq aktlarini to'g'ri identifikatsiya qilish (aniqlash) bevosita real muallif hamda lirik qahramon o'rtasidagi o'ziga xos murakkab munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, Alisher Navoiy g'azallarida bo'rtib turadigan lirik «men» shaxsi ko'p hollarda ijodkorning shaxsiy-subyektiv kechinmalari bilan umuminsoniy, falsafiy-irfoniy ideallarini o'zaro bog'lovchi o'ziga xos ma'naviy ko'prik vazifasini o'taydi. J. Serl nazariyasining konseptual qoidalariga ko'ra, she'riy matnlar tabiatida ekspressivlar (hissiyot va emotsional holatlarni ifodalovchi nutq aktlari) yaqqol yetakchilik qiladi. Biroq ularning perlokutiv effekti, ya'ni o'quvchi ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'sir kuchi va natijasi universal xarakterga ega bo'lmay, balki har bir qabul qiluvchining individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra turlicha namoyon bo'ladi [8].

G.P. Grays tizimidagi sifat maksimasi she'riyat institutida ko'pincha lisoniy «yolg'on», ya'ni badiiy ko'chimlar va metaforizatsiya jarayonlari orqali ongli ravishda buziladi. Xususan, «Quyoshning sochlari oltin» badiiy iborasi denotativ (to'g'ri, lug'aviy) ma'no doirasida mantiqiy nomuvofiqlik kasb etsa-da, pragmatik jihatdan yuksak estetik qiymat va ta'sirchanlikka egadir. Aynan shu nuqtada muloqotga kognitiv metafora nazariyasi konseptlari kelib qo'shiladi: bunda o'quvchi she'riy matnni shunchaki mexanik ravishda o'qimaydi, balki shoir tomonidan lisoniy vositalar yordamida modellashtirilgan yangi virtual dunyo andazasini o'z ongida pragmatik jihatdan qayta tiklaydi va quradi [4].

She'riy matnlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ulardagi shaxs, joy va vaqt deysislari (Men, Bu yerda, Hozir / I, Here, Now) ko'pincha aniq, konkret bir empirik referentga (obyektga) yo'naltirilgan bo'lmaydi. Masalan, Cho'lpon she'riyatidagi «Vatan» yoki «Hozir» tushunchalari ham muayyan geografik-makoniylar, ham chuqur metafizik-

falsafiy ma'no qatlamlarini qamrab oladi. Bunday konseptual ko'p ma'nolilik lirik matnni Umberto Eko nazariyasiga muvofiq «ochiq struktura»ga (*opera aperta*) aylantiradi va matn qabul qiluvchisiga (o'quvchiga) cheksiz interpretatsiya hamda variativ talqin imkoniyatlarini taqdim etadi.

Lirik muloqot tizimida ironiya (kinoya) hodisasi intonatsion urg'ular hamda vizual-paralingvistik belgilarning mavjud emasligi sababli tahlil qilinishi eng qiyin bo'lgan murakkab pragmatik fenomen hisoblanadi. Satirik yo'nalishdagi she'rlarda yashiringan konseptual kinoyani to'g'ri dekodlashtirish (anglash) uchun o'quvchidan yuksak darajadagi lingvistik va madaniy presuppozitsiya (matndan oldingi universal bilimlar bazasi) talab etiladi. Ayniqsa, she'riy matnlarni boshqa tillarga o'girish – badiiy tarjima jarayonida milliy-madaniy kodlarning o'zaro farq qilishi ironiyaning strukturaviy va mazmuniy jihatdan pragmatik yo'qolishiga (*pragmatic loss*) sabab bo'lishi mumkin.

Har qanday she'riy matn o'zi vujudga kelgan davrning tarixiy, ijtimoiy-madaniy va siyosiy konteksti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ma'naviy mahsuldir. Chunonchi, mumtoz tasavvufiy she'riyat namunalarini klassik adabiyot qonuniylari, islom falsafasi va tasavvuf tariqati asoslariga doir chuqur bilimlarsiz (ya'ni zarur presuppozitsiyalarsiz) adekvat anglash va tahlil qilish aslo mumkin emas. Shoir matnni yaratish jarayonida o'quvchining ongida muayyan darajadagi «boshlang'ich bilimlar bazasi» mavjud deb taxmin qiladi va aynan mana shu o'zaro mental mutanosiblik she'riy matnning pragmatik samaradorligi hamda kommunikativ muvaffaqiyatini ta'minlovchi eng bosh omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa.

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, she'riy matnlarning pragmatik tahlili nutq aktlarining ko'p funksiyaliligi, implikaturalarning murakkab semantik qatlamlari, deytik birliklarning referensial noaniqligi, ironiya va sarkazmni identifikatsiyalashdagi madaniy to'siqlar, shuningdek, kontekst va presuppozitsiyalarning hal qiluvchi o'rnini o'z ichiga oladi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda o'zbek she'riyatining pragmatik xususiyatlarini korpus lingvistikasi metodlari asosida tahlil qilish va tarjima jarayonidagi pragmatik transformatsiyalarni chuqurroq o'rganish istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi. Bu o'zbek tilshunosligining jahon ilm-fani bilan integratsiyalashuvini yanada jadallashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. *How to Do Things with Words*. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
2. Leech G. N. *Principles of Pragmatics*. – London: Longman, 1983. – 250 p.
3. Yo'ldoshev B. B. *O'zbek tilida badiiy matnning lingvopoetik tahlili*. – Toshkent: Fan, 2008. – 178 b.
4. Grice H. P. *Logic and Conversation* // Cole P., Morgan J. (Eds.). *Syntax and Semantics*. – Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
5. Jakobson R. *Closing Statement: Linguistics and Poetics* // Sebeok T. (Ed.). *Style in Language*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P. 350–377.
6. Sperber D., Wilson D. *Relevance: Communication and Cognition*. – Oxford: Blackwell, 1986. – 326 p.
7. Mahmudov N. *Tilshunoslikda pragmatik yo'nalish*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2015. – 210 b.
8. Searle J. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
9. Levinson S. C. *Pragmatics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
10. Karimov N. *Adabiy tanqid va she'riyat nazariyasi*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2010. – 192 b.